

Oksana Łozińska
Ukraina, Lwów, Narodowy Uniwersytet Lwowski im. Iwana Franki
Katedra Filologii Polskiej
ORCID: 0000-0002-1479-3000

Pole frazeosemantyczne *smutek* w języku polskim (na materiale frazeologii kinematycznej)

Słowa kluczowe: pole frazeosemantyczne, kinematyczne związki frazeologiczne, znak mimiczny, gest, znaczący ruch ciała, aspekty znaczeniowe

Key words: phraseo-semantic field, kinematic phraseological units, mimic sign, gesture, meaningful movement of the body, aspects of meaning

Smutek to emocja nazywająca sytuację, ukierunkowaną na wspomnienia minionej przyjemności i fizycznego lub moralnego bólu po jej utracie lub bólu, związanego z brakiem przyjemności, rozczarowaniem (Izard: 236–237; Warij: 503–504). Znajdując się w takiej sytuacji, człowiek zwykle czuje potrzebę zasygnalizowania swojego cierpienia. Wtedy z pomocą przychodzą m.in. środki komunikacji zarówno niewerbalne (gesty, mimika, znaczące ruchy ciała), jak i werbalne, np. frazeologizmy. W niniejszym artykule proponuje się analizę kinematycznych związków frazeologicznych (dalej KZF), które, z jednej strony, wykorzystywane są na określenie emocji smutku, z drugiej zaś, już mieszczą w swojej strukturze znaki niewerbalne, służące wyrażaniu tej emocji. Przez „kinematyczny związek frazeologiczny” rozumiemy stałe połączenie dwu lub więcej pełnoznacznych słów, charakteryzujące się względną stabilnością i odtwarzalnością w procesie komunikacji, a jego prototyp i forma wewnętrzna prowadzają się do linearnego opisu przyjętych w polskiej społeczności językowej mimiki, gestu czy znaczącego ruchu ciała o funkcji komunikacyjnej.

We współczesnym językoznawstwie badania nad emocją smutku prowadzone są w ramach różnych teorii lingwistycznych, np. teorii pól semantycznych (Krzyżanowska 2008; Ochrimenko 2012; Askerowa 2006), lingwistyki

kognitywnej (Wierzbicka 1997; 1999; Nowakowska-Kempna 2000; Łewczenko 2005), semiotyki niewerbalnej (Krejdlin 2004) i in.

Celem artykułu jest analiza struktury jądrowo-peryferyjnej pola frazeosemantycznego (dalej PFS) „smutek”, utworzonego przez KZF. Po raz pierwszy w badaniach nad polem semantycznym KZF na określenie emocji smutku uwzględniono funkcjonalne osobliwości KZF, realizowanych w dużych korpusach tekstów współczesnego języka polskiego.

Ustalenie struktury badanego pola przewiduje podjęcie następujących zadań: wstępne uściślenie granic pola pojęciowego „smutek” na podstawie analizy struktury odpowiadającego mu pola leksykalno-semantycznego w języku polskim; ujawnienie semantycznych osobliwości KZF na określenie smutku poprzez zestawienie struktury semantycznej KZF, skodyfikowanych w źródłach leksykograficznych (ISJP; SFJP; SFWP; SJP; USJP; WKS; WSF; WSFJP; WSFzP, WSJP, rozwiązania skrótów zob. na liście skrótów), z semami, które są przez nie realizowane w korpusach tekstów języka polskiego; ustalenie ilościowych proporcji KZF w granicach stref jądrowo-peryferyjnych PFS „smutek”; ustalenie strukturalnych osobliwości KZF i wyodrębnienie znaków niewerbalnych, będących ich prototypami; wskazanie ekspansywnych zmian w zakresie funkcjonowania KZF. Przy modelowaniu PFS „smutek” zostały uwzględnione trzy aspekty znaczenia związku frazeologicznego (dalej ZF) – sygnifikacyjny (pojęciowy, systemowy), desygnacyjny (przedmiotowy, funkcjonalny) i konotacyjny (oceniająco-ekspresywno-kognitywno-stylistyczny) (Teplakow 2005: 156–163; Alefirenko 1987: 20 i in.) zbadane na podstawie słowników oraz korpusów. Przez sygnifikacyjny aspekt znaczenia KZF rozumiemy jego korelację z najogólniejszym pojęciem o desygnacie; jest ono podstawowym, logicznym znaczeniem KZF. Znaczenie desygnacyjne reprezentuje konkretne relacje jednostki językowej z określonym desygnatem (przedmiotem lub sytuacją), za jego pomocą zachodzi „obrazowo-nominatywne

przywiązanie znaczenia frazeologizmu do pewnej sytuacji” (Teplakow 2005: 162). Ekspresywno-stylistyczne i oceniająco-kognitywne nawarstwienia w znaczeniu KZF tworzą jego aspekt konotacyjny (Użczenko 1998: 190–195).

Analizą objęto 94 KZF na określenie emocji smutek, których podstawą motywacyjną jest odpowiedni znak mimiczny (dynamiczny znaczący ruch mięśni twarzy, który nie zmienia jednak pozycji samej głowy – 64 ZF), gest (ruch poszczególnych części ciała człowieka (głowy, rąk, nóg), który jednak nie zmienia pozycji ciała w całości – 12 ZF) czy też znaczący ruch ciała (ruch, który zmienia pozycję ciała w całości i ma znaczenie symboliczne – 12 ZF). Przeanalizowano 117 481 kontekstów Narodowego Korpusu Języka Polskiego (dalej NKJP), w których występują KZF. W przypadku braku KZF w NKJP sięgamy po zasoby sieci Internet poprzez wyszukiwarkę Google (uwzględniamy 15 stron internetowych). Zbadano 2290 kontekstów internetowych.

Opierając się na pracach I Askerowej (Askerowa 2006: 7), A. Krzyżanowskiej (Krzyżanowska 2008: 61–62), E. Kaptur (Kaptur 2004: 149–151), Ju. Pradida (Pradid 1997: 97) oraz biorąc pod uwagę dane zawarte w polskich słownikach synonimów (SSP; SSN; SWB; SSJP1; SSJP2) budujemy hierarchiczną strukturę pojęciowego pola „smutek”. W absolutnym centrum jądra owego pola lokujemy pojęcie smutek będące podstawą tego pola, dookoła niego sytuują się inne pojęcia, związane ze smutkiem. W bliższym jądrze pola znajdują się pojęcia: żal (ból utraty jest większy niż podczas smutku) / zmartwienie (coś złego dzieje się od pewnego czasu) – rozpacz (bardzo silny smutek), które wyodrębniane są przez wszystkich wspomnianych wcześniej badaczy oraz jako myślowe odzwierciedlenia nazw zawarte są we wszystkich wymienionych słownikach synonimów. Do bliższej peryferii pola „smutek” zaliczamy pojęcia wspomniane nie przez wszystkich badaczy oraz odzwierciedlone nie we wszystkich słownikach: przygnębienie (Kaptur; SWB; SSJP1; SSJP2; SSP; SSN) – tęsknota (Askerowa; SSP; SWB; SSJP1) – nostalgia (Askerowa; SSN; SWB)

– przykrość (Askerowa; SSP) – rozczarowanie (Kaptur; SSP) – cierpienie (Pradid; SSP; SWB) / płacz (SSP, SWB) / ból (SSP; SWB) (skutki smutku) – skrucha (Kaptur; SSP) – rezygnacja (Kaptur; SSJP 1) – ponurość, posępność (Askerowa). Na peryferii dalszej pola lokujemy pojęcia: wzruszenie – zły humor – przeżycie – bezradność, które określają trwały stan lub uczucie, odlegle związane ze smutkiem.

Odpowiednio PFS „smutek” ma swoją strukturę wewnętrzną, którą opisujemy w ramach następujących stref: jądro (absolutne centrum jądra (Ja) → jądro bliższe (J1) → jądro dalsze (J2)) → strefa jądrowo-peryferyjna (dalej J–P) → peryferia bliższa (P1) → peryferia dalsza (P2).

Językoznawcy wyodrębniają różne kryteria podziału jednostek w obrębie stref pola semantycznego (zob. np.: Tokarski 1984; Askerowa 2006; Ochrimenko 2012 i in.), spośród których na potrzeby własnego badania przyjmujemy następujące: 1) obecność w znaczeniu ZF, oprócz archisemu, dodatkowych semów dyferencjalnych; 2) stylistyczna neutralność czy nacechowanie ZF. To znaczy, jeśli w znaczeniu ZF, oprócz archisemu ‘smutek’ obecne są inne semy dyferencjalne, to ten ZF lokujemy dalej od centrum, w następnej strefie pola, np. w Ja. Natomiast, jeśli ZF jest stylistycznie nacechowany, sytuujemy go w ramach tej samej strefy, ale dalej od ZF nienacechowanych. Stosujemy również własne kryteria: 1) przynależność podstawowego dla pola semu nie tylko do sygnifikacyjnego aspektu znaczenia ZF, lecz także do desygnacyjnego; 2) częstość występowania ZF z większą czy mniejszą aktualizacją semów w kontekstach. Znaczy to, że jeśli w strukturze semantycznej ZF sem ‘smutek’ lub inny sem z pojęciowego pola smutku znajduje się w znaczeniu sygnifikacyjnym, to lokujemy go odpowiednio do hierarchii pola pojęciowego z uwzględnieniem liczby innych semów, w tym dyferencjalnych. Jeśli zaś sem ten obecny jest w znaczeniu desygnacyjnym, to zaliczamy taki ZF do P2. Odpowiednio ZF o większej częstości występowania w NKJP lokujemy bliżej centrum pewnej strefy,

a ZF o mniejszej – dalej. Wieloznaczne ZF rozmieszczamy w obrębie pola odpowiednio do każdego odrębnego znaczenia.

Jądro PFS smutku stanowią KZF, w których znaczeniu sem ‘smutek’, dookoła którego kształtowane jest pole, należy do sygnifikacyjnego aspektu znaczenia ZF i jest jego archisemem. Do absolutnego centrum jądra pola „smutek” zaliczamy ZF mające wspólne znaczenie sygnifikacyjne ‘odczuwać / przeżywać / wyrażać smutek’: (*czyjaś*) *twarz napiętnowana smutkiem* ‘czyjaś twarz świadczy o smutku’ (2 konteksty¹) (WSFJP: 825); *smutek zamigotał w czyichś oczach* ‘przez chwilę w czyichś oczach było widać smutek’ (1) (ISJPt. 2: 1239); *oczy (kogoś) płoną smutkiem* ‘ktoś jest ogarnięty silnym uczuciem smutku’ (1) (USJP t. 3: 184); *na (czyjejś) twarzy maluje się smutek* ‘z twarzy tej osoby można wywnioskować, że ona w danej chwili czuje smutek’ (1) (ISJP t. 1: 813). Nieco dalej, jednak w ramach Ja, lokujemy 2 stylistycznie nacechowane ZF: *smutek gości na (czyjejś) twarzy* (książk.) ‘ktoś jest smutny’ (3) (ISJP t. 1:470); *chmura smutku (siada) (kogoś na; na czyimś) czole* (książk.) ‘ktoś ma smutny wyraz twarzy’ (1 i 5 w Internecie) (WSFJP: 151). W obrębie J1 sytuujemy KZF mające znaczenie sygnifikacyjne ‘odczuwać / przeżywać / wyrażać rozpacz’: (*ktoś*) *załamuje ręce (nad kimś / czymś)* ‘ktoś wpada w rozpacz, czasem wyrażając to gestem rąk splecionych palcami i wygiętych w dół’ (578) (WSFzP: 442); (*ktoś*) *tarza się z rozpacz* ‘ktoś przeżywa silną rozpacz, daje temu dobitny wyraz’ (1) (ISJP t. 2: 811).

Do strefy J–P pola zaliczamy 28 ZF, w których znaczeniu, oprócz semu jądrowej w tym polu emocji (smutek – żal / zmartwienie – rozpacz), realizują się również semy innych emocji lub semy niezwiązane z wyrażeniem emocji: (*ktoś wali głową o / w mur/ ścianę* ‘ktoś bez oczekiwanego rezultatu usiłuje coś załatwić; ktoś jest smutny, rozpacza (111)’ (WSF: 151) / ‘ktoś stara się przezwyciężyć przeszkodę niemożliwą do pokonania (238)’ (ISJP t. 1: 903);

¹Tu i dalej w nawiasach podajemy liczbę wystąpień w NKJP.

(*ktoś*) *opuszcza ręce* ‘ktoś załamuje się moralnie, rozpacza (104), rezygnuje z działania (18)’ (WSFzP: 327); (*ktoś*) *pluje sobie w brodę* ‘ktoś żałuje, że nie wykorzystano się nadarzającej się okazji, szansy, wyrzuca sobie to, nie może sobie tego darować’ (91) (WSF: 128); (*ktoś*) *spuścił nos na kwintę* ‘ktoś stracił humor, posmutniał, zmartwił się’ (58) (SFWP: 334); (*czyjaś*) *twarz spochmurniała* ‘ktoś stał się smutny i ponury’ (13) (ISJP t 2: 650); *twarz się (komuś) wyciąga* ‘czyjaś twarz wyraża smutek (10)’ (ISJP t. 2: 1085) / ‘ktoś bardzo się dziwi (3), zaczyna się bać (1) ...’ (WSFJP: 826); *pogrzebowa mina* ‘smutny, posępny wyraz twarzy’ (7) (SJP); (*ktoś*) *wbija oczy w ziemię* ‘ktoś patrzy w dół ze spuszczoną głową (15), wyraża rezygnację, smutek (2), przygnębienie, poczucie winy (5)’ (WSFJP: 489); *czoło (czyjeś) zasępia chmura* ‘ktoś jest przygnębiony, smutny (10), gniewny (2)’ (WSFJP: 151); *chmura na czole* ‘wyraz smutku (10), przygnębienia, niezadowolenia, złości (3)’ (WSFJP: 114); *zachmurzona twarz* ‘ktoś wyraża smutek (15), gniew (3), żal’ (WSFJP: 826); (*ktoś*) *wyrywa [sobie] włosy z głowy* ‘ktoś wyraża najwyższe zdenerwowanie (19), poirytowanie; jest roztrzęsiony, rozpacza (50), histeryzuje’ (SFJP: 124); (*ktoś*) *ponury / chmurny jak noc* ‘ktoś jest bardzo ponury (13), w złym humorze’ (WSFzP: 376) / ‘...gniewny (1)’ (WSFJP: 114); *placz i zgrzytanie zębów* ‘a) ewangeliczne określenie mąk piekielnych’ (19); (żart.) ‘b) ciężka sytuacja, zmartwienie, kłopot’ (43) (WSFzP: 363) i in.

W strefie J–P pola lokujemy ZF (*ktoś*) *łapie się za głowę* ‘ktoś daje wyraz silnym przeżyciom psychicznym: zdumieniu, oburzeniu itp.’ (USJP t. 1: 1025) / ‘... przestraszył się czegoś’ (ISJP t. 1: 455) / ‘... wpada w irytację, martwi się’ (WSFJP: 238). Najczęściej jest on używany na określenie zmartwienia (często połączonego z rozpaczą 24), zdziwienia (17), oburzenia (5), gestu łapania się rękami za głowę (5), strachu (3), irytacji (2).

Do strefy J–P zaliczamy też ZF (*coś*) *chmurzy (czyjeś) czoło* ‘czyjaś twarz zaczyna wyrażać niezadowolenie (12) lub gniew (21)’ (ISJP t. 1: 169) / ‘... smutek (33)’ (WSFzP: 56), który na określenie smutku wykorzystywany jest, np.,

w kontekście: ...*Coraz częściej troska o przyszłość księstwa chmurzyła mu czoło...* (NKJP: Kostyrko H., Klechdy domowe, 1980), a na określenie gniewu – w kontekście: ...*rozmarza się, po czym natychmiast chmurzy czoło. – Nie znoszę tego Butkiewicza. Wstrętny pokurcz...* (NKJP: Saramonowicz M., Lustra, 1999).

Ze względu na to, że w NKJP ZF (*ktoś*) *posypał sobie głowę popiołem* ‘ktoś przyznał się publicznie do winy i okazał żal, skruchę’ (112) (WSFzP: 384) jest używany jako określenie zarówno żalu (Ja), jak i skruchy (P1), winy, zaliczamy go do strefy J–P pola smutku: ...*wyluzuj się trochę. Mam posypywać głowę popiołem, czy co? To ona sobie takiego narzeczonego wybrała...* (Figura R., Teraz albo nigdy! Odcinek 02, 2007).

W obrębie strefy J–P mieści się również ZF *mina (komuś) zrzędła* ‘czyjaś pewność siebie i dobry humor zniknęły pod wpływem rozczarowania, złych wiadomości itp.’ (ISJP t. 1: 869) / ‘ktoś jest zakłopotany, zaskoczony...’ (WSFJP: 401), który w NKJP używany jest na określenie: smutku z powodu rozczarowania (31): *uratowane przez niego Krople szybują do Chmury. A potem mina mu zrzędła. No tak – powiedział niepewnie – Ale to tylko trzy Krople...* (Przybyłowska T., Wielka podróż małej Kropelki); zaskoczenia z powodu rozczarowania (5): ...*przyszędł z żoną, obejrzał moje płótna i mina mu zrzędła. Innych obrazów się spodziewał...* (Abramow-Newerly J., Młyn w piekarni, 2002).

Nieco dalej, jednak w obrębie strefy J–P pola, lokujemy stylistycznie nacechowane ZF: *markotna mina* (książk.) ‘smutny, ponury, strapiony wyraz twarzy’ (18) (WSFJP: 401); *skruszona mina* (książk.) ‘wyraz twarzy właściwy komuś, kto odczuwa skruchę, żal, smutek z powodu tego, co się stało’ (18) (WSFJP: 401); *buzia się (komuś) wyciągnęła* (książk. euf.) ‘ktoś zasmucił się, zawiódł się; okazuje rozczarowanie’ (3) (WSFJP: 93). W NKJP ZF (*ktoś*) *ma maślane oczy* (pot.) ‘ktoś ma załzawione lub zamglone spojrzenie bez wyrazu’ (ISJP t. 1: 831) realizuje nie tylko sem ‘smutek’ (33), np.: ...*spotkałam go przypadkiem w barze... gdy mnie zobaczył, miał „maślane” oczy: przez cały*

czas gdy siedziałam w tej knajpie czułam jego wzrok na sobie... (www.forumowisko.pl, 19.02, 2006), ale i ‘radość’ (3): *...Zwłaszcza teraz, z nieco maślanymi oczami i garniturem wyszczerzonych radośnie zębów...* (Baniewicz A., Drzymalski przeciw Rzeczpospolitej, 2004).

Do P1 zaliczamy 19 ZF o znaczeniu sygnifikacyjnym ‘odczuwać / przeżywać / wyrażać przygnębienie – płacz – cierpienie – ból – tęsknotę – nostalgię – skruchę –zakłopotanie’: *łza się w oku kręci* ‘zwrot wyrażający nostalgiczne rozrzewnienie na wspomnienie jakichś wspaniałych czasów, przeżyć’ (156) (WSFzP: 228); *niewyraźna mina* ‘wyraz twarzy świadczący o zakłopotaniu’ (90) (WSFJP: 401); *zboleła mina* ‘wyraz twarzy właściwy komuś, kto odczuwa ból, cierpi’ (48) (WSFJP: 402); *(ktoś) tarza się z bólu* ‘ktoś przeżywa bardzo intensywny ból, daje temu dobitny wyraz’ (13) (ISJP t. 2: 811); *(ktoś) krzywi się z bólu* ‘ktoś wykrzywia twarz na skutek bólu’ (10) (WSFJP: 336); *(ktoś) stoi jak posąg boleści* ‘ktoś bardzo coś przeżywa’ (2) (USJP t. 3: 406); *(ktoś) drży z bólu* ‘ktoś odczuwa silny ból’ (4) (WSFJP: 82); *dreszcz bólu chwyta (kogoś)* ‘ktoś odczuwa silny ból’ (1) (USJP t. 1: 695). Nieco dalej, jednak w obrębie tej grupy P1, sytuujemy stylistycznie nacechowane ZF: *łzy tryskają z oczu* (książk.) ‘ktoś bardzo płacze’ (3) (WSFJP: 372); *oczy błyszczą od łez* (książk.) ‘ktoś płacze, będzie płakał; jest wzruszony a. przygnębiony’ (2) (WSFJP: 486). Stylistycznie nacechowany ZF *smutek* (–) / *zmartwienie* (–) itp. *bruździ (czyjąś) twarz* (książk.) ‘z powodu smutku, zmartwienia itp. czyjaś twarz pokrywa się zmarszczkami’ (ISJP t. 1: 129) w NKJP używany jest wyłącznie z komponentem *łzy* (1).

Do P1 zaliczamy również ZF na określenie początku płaczu (7 ZF): *łzy kręcą się (komuś) w oczach* ‘ktoś zaczyna płakać; komuś zbiera się na płacz’ (65) (WSFJP: 372); *(ktoś) wygiął usta w podkówkę* ‘ktoś ułożył usta, wargi itp. kącikami w dół, okazując (19) chęć do płaczu’ (75) (WSFzP: 368); *oczy (komuś) wilgotnieją* ‘komuś łzy napływają do oczu, komuś chce się płakać, ktoś jest wzruszony’ (20) (USJP t. 2: 1227); *oczy się szklą* ‘oczy stają się załzawione’ (10)

(WSFJP: 487) / ‘oczy błyszczą jak szkło’ (2) (ISJP t. 2: 752). Nieco dalej, jednak w obrębie tej grupy P1, lokujemy 3 stylistycznie nacechowane ZF: *łzy cisną się do oczu* (książk.) ‘ktoś odczuwa potrzebę płaczu; komuś zbiera się na płacz’ (47) (WSFJP: 371); *łzy błyszczą w oczach* (książk.) ‘ktoś płacze, będzie płakał; jest wzruszony a. przygnębiony’ (15) (WSFJP: 371); *łzy nabiegają (komuś) do oczu* (książk.) ‘ktoś zaczyna płakać; komuś zbiera się na płacz’ (8) (WSFJP: 372).

Do P2 zaliczamy 2 wieloznaczne ZF, które odpowiednio do jednego ze swoich znaczeń obok innych semów realizują sem ‘płacz’ z bliższej peryferii pola smutku: *(ktoś) pociąga nosem* ‘a) ktoś wciąga nosem powietrze, gdy się ma katar, gdy się płacze’ (79), ‘b) ktoś wciąga nosem powietrze, wachając coś’ (18) (USJP t. 3: 207); *szklane oczy* ‘a) oczy lekko zażawione, błyszczące niezdrowo, wyglądające chorobliwie’ (17); ‘b) oczy, wzrok bez wyrazu, bezmyślne, niereagujące na nic dookoła’ (36) (USJP t. 3: 1518).

W obrębie P2 sytuujemy 6 ZF, które wraz z semem ‘zakłopotanie’ / ‘ból’ / ‘skrucha’ / ‘tęsknota’ / ‘cierpienie’ (P1) realizują inne semy sygnifikacyjne: *(ktoś) bije się w piersi* ‘ktoś chce podkreślić prawdę tego, co mówi (200), lub okazać skruchę (20) i poczucie winy (76)’ (ISJP t. 2: 61); *(ktoś) skrobie się w głowę* ‘ktoś zastanawia się, myśli nad czymś (10); jest zakłopotany (39), ma problemy’ (WSF: 141); *(ktoś) liże [własną] łapę* ‘ktoś głoduje (10), cierpi (4)’ (WSFJP: 366); *(ktoś) skamieniał z bólu* ‘ktoś znieruchomiał pod wpływem bólu’ (2) (NKJP); *(ktoś) zamiera z tęsknoty* ‘ktoś nieruchomieje pod wpływem tęsknoty’ (1) (WSFJP: 808) oraz nieco dalej od tych ZF lokujemy stylistycznie nacechowany ZF *(ktoś) ma rzadką / nietęgą minę* (pot.) ‘czyjaś mina wyraża niepewność, zakłopotanie lub bezradność’ (51) (ISJP t. 2: 531).

W P2 znajdują się 3 ZF na określenie opanowywania płaczu: *(ktoś) dusi w sobie / w piersiach / w sercu łkanie* (–) / *łzy* (14) ‘ktoś tłumi, głuszy, powściąga, ukrywa łkanie, łzy’ (SJP); *(ktoś) połyka łzy* ‘ktoś ukrywa, powstrzymuje płacz’ (73) (WSFJP: 372); *(ktoś) hamuje łzy* ‘ktoś próbuje powstrzymać się od płaczu’ (16) (WSFJP: 371).

W P2 lokujemy 7 ZF, które realizują semy: ‘wzruszenie’, ‘bezradność’, ‘zły humor’ (P2 pola smutku), czasem towarzyszą im inne semy: *(ktoś) wspomina (coś) z łezką w oku* ‘ktoś wspomina coś ze wzruszeniem i z sentymentem’ (79) (ISJP t. 1: 796); *ręce opadają [komuś]* ‘ktoś jest niezadowolony i jednocześnie bezradny’ (WSFJP: 647) (NKJP: niezadowolenie połączone z bezradnością (47); bezradność połączona ze smutkiem (41)); *z łezką w oku* ‘czule, ze wzruszeniem’ (45) (WSF: 159); *(ktoś) miota się jak ryba w sieci* ‘ktoś jest bezsilny, bezradny wobec przemocy, siły wyższej’ (11) (WSFJP: 679) / ‘ktoś oburza się (4), obrusza się, reaguje gwałtownie...’ (USJP t. 3: 1196); *(ktoś) ma zwarzoną minę* ‘ktoś jest niezadowolony (2) i ma zły humor (10)’ (ISJP t. 2: 1394); *skwaszona mina* ‘wyraz twarzy świadczący o niezadowoleniu (24), złym humorze (2)’ (WSFJP: 401) (NKJP: smutek (4)); *skrzywiona mina* ‘nieprzyjemny grymas na twarzy, wyrażający niezadowolenie (8), zły humor (3)’ (WSFzP: 250).

Do P2 zaliczamy również 7 ZF, których element znaczenia ‘emocja (jądrowa czy peryferyjna w tym polu)’ należy nie do sygnifikacyjnego, lecz do desygnacyjnego znaczenia: *(ktoś) robi (coś) ze łzami w oczach* ‘ktoś robi coś ze smutkiem lub żalem’ (33) (ISJP t. 1: 803); *mgła przysłania (komuś) oczy* ‘ktoś widzi niewyraźnie, np. z powodu bólu (10), łez (10) lub zmęczenia (6)’ (ISJP t. 1: 848) / ‘...choroby lub przeżywania silnych emocji’ (WSFzP: 238) (NKJP: ‘smutek’ (15), ‘gniew’ (5), ‘rozczenie’ (4), ‘strach’ (3), ‘wzruszenie’ (2), i po 1 kontekście z semami: ‘wściekłość’, ‘szał’, ‘zazdrość’, ‘rozkosz’) / ‘...starości (2)...’ (USJP t. 2: 624); *(czyjeś) oczy zmąciły się* ‘czyjeś oczy straciły blask, zasłzy mgłą, łzami’ (WSFzP: 696) / *zmącone oczy / źrenice; zmącony wzrok* ‘oczy zasłute mgłą’ (6) (SJP); *(ktoś) ma szkliste oczy* ‘ktoś ma łzy w oczach; ma spojrzenie pozbawione wyrazu’ (WSFJP: 486) (NKJP: a) pod wpływem silnych emocji: smutek (3); przerażenie (6), radość (5); b) pod wpływem alkoholu lub narkotyków (8); c) po śmierci (2)) / *szkliste oczy* ‘wyglądają tak, jakby były ze szkła – błyszczą nienaturalnie i sprawiają wrażenie nic nie widzących’ (44) (ISJP t. 2: 752); *(ktoś) opuszcza głowę* ‘ktoś pochyla głowę, zwykle jako wyraz smutku,

doznania przykrości lub z poczucia wstydu (6); pokornie (2), łagodnie' (WSF: 125) (303, z nich 295 z semem 'smutek, przykrość'); *(ktoś) przestępuje z nogi na nogę* 'ktoś, stając w miejscu, odrywa na chwilę od ziemi to jedną, to drugą stopę, np. ze zniecierpliwienia (11), z zakłopotania (39)' (WSFzP: 416) (NKJP: 'z irytacji' (3) i 'z wątpliwości' (1)); *(ktoś) rozkłada dłonie* 'ktoś okazuje bezradność (P2 pola smutku); oświadcza, że nic nie można pomóc, poradzić' (SJP) / 'ktoś wyciągnął ręce na boki, często w geście bezradności' (1080) (ISJP t. 2: 482).

W skrajnym punkcie P2 lokujemy ZF *(ktoś) zagryzł wargi* 'ktoś powstrzymuje jęk, krzyk, śmiech itp. przygryzając wargi' (137) (WSFzP: 664), w którego strukturze semantycznej jest sem 'powstrzymywać jęk', kojarzący się z bólem i smutkiem. Najczęściej ten ZF jest używany na określenie powstrzymania: gniewu (15): *...Zagryzła wargi, próbując ukryć wściekłość...* (NKJP: Zaniewski A., Król Tanga, 1997), smutku (14): *...zakończył tę upiorną opowieść ze smutkiem na twarzy i zagryzł wargę...* (NKJP: Krušvar Z., Wykonawcy Bożego Zamysłu, 2009), śmiechu (7), płaczu (7), strachu (5), bólu (4), wstydu i krzyku (po 2).

Wnioski

W wyniku przeprowadzonych badań ustalono następujące dane ilościowe, dotyczące KZF w granicach stref jądrowo-peryferyjnych PFS 'smutek': 8,5 % (jądro) – 29,8 % (strefa jądrowo-peryferyjna) – 61,7 % (peryferia). Ilościowa przewaga należy w tym polu do strefy peryferyjnej, ponieważ w niej znajduje się 58 spośród 94 ZF (61,7 %). Jądro PFS smutku reprezentuje 8 spośród 94 ZF (8,5 %), z których 6 ZF znajduje się w jego absolutnym centrum. Wyodrębniliśmy również kinemy prototypy analizowanych ZF, które najczęściej służą do wyrażania emocji smutku. Przeważnie są to kinemy oczu (47 ZF (50 %)) czy twarzy w ogóle (17 ZF (18 %)). Najbardziej charakterystyczna dla KZF na określenie smutku okazała się forma fizjologicznej manifestacji smutku, związana ze łzami: 'łzy w oczach' (12 ZF, np.: *łza się w oku kręci* (P1)); 'łzy /

płacz’ (18 ZF, np.: *(ktoś) leje łzy* (J–P)); ‘hamowanie łez / płaczu’ (3 ZF, np.: *(ktoś) połyka łzy* (P2)). W zależności od kontekstu w znaczeniu tego samego KZF mogą być aktualizowane różne semy nazwy emocji, co ściśle wiąże się ze specyfiką samych kinem, które dość często są wieloznaczne i polifunkcjonalne. W strukturze semantycznej jednego ZF najczęściej obecne są semy gniewu i smutku (22 ZF), rzadziej smutku i strachu (4 ZF), smutku i zdziwienia (3 ZF), jeszcze rzadziej – smutku i radości (2 ZF).

Doprecyzowano przynależność stylistyczną niektórych ZF: 7 spośród 19 ZF (37 %) opatrzonych w słownikach kwalifikatorami stylistycznymi w rzeczywistości rozszerza zakres swojego występowania, pojawiając się nie tylko w stylu książkowym, lecz także w potocznym (np. ZF *(ktoś) opuszcza wzrok; (ktoś) połyka łzy*). Ujawniono również takie KZF, które funkcjonują w tekstach internetowych tylko w jednym, dwu czy trzech kontekstach, a w NKJP w ogóle ich brak (te ZF odnotowują współczesne słowniki języka polskiego): *(ktoś) spogląda bykiem; wilkiem (komuś) z oczu patrzy; smutek (–) / zmartwienie (–) itp. bruździ (czyjąś) twarz; (ktoś) dusi w sobie / w piersiach / w sercu łkanie*). Przypuszczamy, że te cztery ZF przechodzą z czynnego zasobu słownikowego do biernego i z czasem mogą całkiem wyjść z użycia. Ujawniono również ekspansywne zmiany normatywnych ZF na określenie smutku, czyli przykłady stabilizacji pewnych zmian innowacyjnych. Te jednostki ekspansywne ze względu na swoją frekwencję mogą z czasem wejść do normatywnego zasobu frazeologicznego (np. normatywne ZF *(ktoś) uronił łzę / roni łzy; (ktoś) bije się w piersi* rozszerzają swoją strukturę formalną poprzez dodawanie komponentu atrybutywnego i są używane również w postaci *(ktoś) uronił [jakąś] łzę / roni [jakiś] łzy* (47 kontekstów ze 143); *(ktoś) bije się w [czyjeś: swoje (1) / własne (12) / cudze² (9)] piersi* (z 296)). Przykłady ekspansywnych zmian wskutek innowacji regulującej, czyli przekształceń gramatycznych i

² Należy zaznaczyć, że od niedawna najnowszy WSJP odnotowuje ZF *(ktoś) bije się w cudze piersi* ze znaczeniem ‘ktoś zrzuca winę na kogoś innego’, którego brak w innych słownikach języka polskiego.

słowotwórczych, to: z nosami na kwintę (7) / z nosami zwieszonymi na kwintę (12) normatywnego ZF (*ktoś*) *zwiesił nos na kwintę*.

Przeprowadzone badania ujawniają również, które KZF najczęściej są używane w NKJP na określenie smutku: (*ktoś*) *rozklada dłonie* ‘z powodu bezradności’ (1080) (P2 znaczenie desygnacyjne); (*ktoś*) *załamuje ręce (nad kimś / czymś)* (578) (J1 ‘rozpacz’); (*ktoś*) *opuszcza głowę* ‘z powodu smutku, przykrości’ (295) (P2 znaczenie desygnacyjne); *łza się w oku kręci* (156) (P1 ‘nostalgia’); (*ktoś*) *posypał sobie głowę popiołem* (112) (J–P ‘żal’ + ‘skrucha’ + ‘przyznanie się do winy’); (*ktoś*) *wali głową o mur* (112) (J–P ‘smutek’ + ‘rozpacz’ + ‘przeszkoda niemożliwa do pokonania’).

Na tle przeprowadzonej analizy zarysowuje się w dalszej perspektywie możliwość wskazania podobieństw i różnic PFS na określenie smutku w języku polskim a ukraińskim oraz możliwość rekonstruowania specyfiki językowego obrazu smutku Polaków i Ukraińców.

Wykaz skrótów

- PFS pole frazeosemantyczne
ZF związek frazeologiczny
KZF kinematyczny związek frazeologiczny
NKJ *Narodowy Korpus Języka Polskiego*: <http://nkjp.pl> [11.2008 – 05.2012].
P
DSS *Dystynktywny słownik synonimów*, 2004, A. Nagórko, M. Łazińskiego, H. Burkhardt, Kraków.
ISJP *Inny słownik języka polskiego: w 2 t.*, 2000, pod red. M. Bańki, Warszawa.
SFJP *Słownik frazeologiczny języka polskiego: w 2 t.*, 1967, S. Skorupki, Warszawa.
SFW *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, 2001, S. Bąby, P. J. Liberka, Warszawa.
SJP *Słownik języka polskiego PWN: w 3 t.* (wersja elektroniczna).
SSJP *Słownik synonimów języka polskiego*: <https://www.synonimy.pl/>
1 [08.01.2019].
SSJP *Słownik synonimów języka polskiego*: <http://www.edupedia.pl/result>
2 [08.01.2019].
SSN *Słownik synonimów. Nie tylko dla ucznia*, 1997, T. Miki, D. Pluskoty, K. Świetlika, Poznań.

- SSP *Słownik synonimów polskich*, 2009, Z. Kurzowej, Z. Kubiszyn-Mędrali, M. Skarżyńskiego, J. Winiarskiej, Warszawa.
- SWB *Słownik wyrazów bliskoznacznych*, 2001, P. Żmigrodzkiego, Warszawa.
- USJP *Uniwersalny słownik języka polskiego: w 4 t.*, 2006, pod red. S. Dubisza, Warszawa.
- WKS *W kilku słowach. Słownik frazeologiczny języka polskiego*, 2001, K. Mosiołek-Kłosińskiej, A. Ciesielskiej, Warszawa.
- WSF *Wielki słownik frazeologiczny*, 2009, R. Lebdy, Kraków.
- WSF *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, 2003, P. Müldnera-J Nieckowskiego, Warszawa.
- WSJ *Wielki słownik języka polskiego, 2013-2018, pod red. P. Żmigrodzkiego*: P <https://wsjp.pl> [21.07.2019].
- WSF *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, 2005, pod red. z A. Kłosińskiej, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa.

Bibliografia

- Аскерова І.А., 2006, *Семантичне поле назв емоційно-афективних станів у польській мові*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук, Київ.
- Алефіренко М.Ф., 1987, *Теоретичні питання фразеології*, Харків.
- Варій М.Й., 2009, *Загальна психологія*, Київ.
- Вежбицкая А., 1999, „Грусть” и „гнев” в русском языке: неуниверсальность так называемых „базовых человеческих эмоций”, [w:] А.Вежбицкая, *Семантические универсалии и описание языков*, Москва, с. 503–525.
- Вежбицкая А., 1997, *Толкование эмоциональных концептов*, [w:] А.Вежбицкая, *Язык. Культура. Познание*, Москва, с. 326–375.
- Изард К.Э., 2008, *Психология эмоций*, Москва.
- Крейдлин Г.Е., 2004, *Невербальная семиотика*, Москва.
- Левченко О.П., 2005, *Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект*, Львів, с. 105–118.
- Охріменко М.А., 2012, *Ідіоетнічні особливості одиниць фразеосемантичного поля „Емоції людини” в перській і українській мовах*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук, Київ, 2012.
- Прадід Ю.Ф., 1997, *Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень)*, Київ.
- Тепляков І.М., 2005, *Фразеологічна семантика (на матеріалі деяких слов'янських мов)*, „Проблеми слов'янознавства”, вип. 55, с. 156–163.
- Ужченко Д.В., 1998, *Семно-компонентний аналіз як засіб виявлення культурно-національних конотацій фразеологічних одиниць*, „Вісник

- Луганськ. держ. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка. Філологічні науки”, № 9, с. 190–195.
- Kaptur E., 2004, *Nazwy uczuć w wybranych utworach Joanny Chmielewskiej. Emocje negatywne*, [w:] J. Liberek (red.) *Studia nad polszczyzną współczesną i historyczną*, Poznań, s. 147–157.
- Krzyżanowska A., 2008, *Pole semantyczne pojęcia „smutku” w języku polskim i francuskim* [w:] R. Grzegorzycowa, K. Waszakowa (red.) *Pojęcie – Słowo – Tekst*, Warszawa, s. 61–78.
- Nowakowska-Kempna I., 2000, *Konceptualizacja smutku w języku polskim i bułgarskim*, [w:] I. Nowakowska-Kempna, *Konceptualizacja uczuć w języku polskim*. Część II. Data, Warszawa, s. 246–278.
- Tokarski R., 1984, *Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze)*, Warszawa.

Pole frazeosemantyczne „smutek” w języku polskim (na materiale frazeologii kinematycznej)

Streszczenie

W artykule przeanalizowano strukturę jądrowo-peryferyjną pola frazeosemantycznego „smutek”, utworzonego przez kinematyczne związki frazeologiczne (dalej ZF). Analizą objęto 94 kinematyczne ZF na określenie emocji „smutek”, których podstawą motywacyjną jest odpowiedni znak mimiczny (64 ZF), gest (12 ZF) czy też znaczący ruch ciała (12 ZF). Realizację wszystkich ZF przeanalizowano w 117 481 kontekstach Narodowego Korpusu Języka Polskiego. Doprecyzowano znaczenia ZF poprzez zestawienie struktury semowej ZF, skodyfikowanych w źródłach leksykograficznych, z semami, które realizują te ZF w korpusach tekstów języka polskiego. Ustalono, że ilościowa przewaga w polu frazeosemantycznym „smutek” należy do strefy peryferyjnej, ponieważ w niej znajduje się 58 spośród 94 ZF (61,7%), natomiast w jądrze pola jest tylko 8 spośród 94 ZF (8,5 %). Wyodrębniono kinemy prototypy analizowanych ZF, które najczęściej służą do wyrażania emocji smutku. Ustalono, że badane kinematyczne ZF w zależności od kontekstu mogą być używane na określenie różnych emocji, najczęściej na określenie gniewu i smutku (22 ZF). Wiąże się to ze specyfiką samych kinem, które dość często są wieloznaczne i polifunkcjonalne. Ujawniono recesywną, trwałą oraz ekspansywną kinematyczną frazeologię współczesnego języka polskiego.

Phraseo-semantic field “Sadness” in the Polish language (with particular reference to kinematic phraseology)

Summary

The author analyses the structural center and periphery of the phraseo-semantic field “sadness” as formed by kinematic phraseological units (here after PU). The analysis encompasses 94 kinematic PU denoting the emotion of “sadness”, which are motivated by corresponding mimic signs (64 PU), gestures (12PU) or meaningful movement of the body (12 PU). The realization of all field constituents was analysed in 117481 contexts drawn from the National Corpus of Polish.

The meaning of phraseological items was revised and updated by contrasting their semic structure, as recorded in lexicographical sources, with the semes these items manifest in the corpora of Polish texts. It was found that in the phraseo-semantic field “SADNESS”, the periphery outnumbers the center, the former comprising 58 out of 94 items (61,7%) and the latter only 8 out of 94 (8,5%). Prototypical kinemes underlying the analysed PU were established, which are most often used to express the emotion of sadness. Also, it was determined that the kinematic PUs, depending on the context, can be used to denote various emotions, most often anger and sadness (22 PU), which is connected with the nature of the relevant kinemes, often polysemous and polyfunctional. Within the kinematic phraseology of present-day Polish, groups of recessive, lasting and expansive items were identified.